

घटक -३ इतिहासलेखन परंपरा- मध्ययुगीन

अ) पाश्चिमात्य

ब) आरबी आणि फारसी

ग) भारतीय

अ) पाश्चिमात्य इतिहासलेखन परंपरा:-

पाश्चात्य देशातील इतिहास लेखन परंपरा काही अंशी मध्ययुगातही चालू राहिली. किंबहुना ग्रीक आणि रोमन इतिहास लेखन परंपराच मध्ययुगात थोड्याश्या वेगळ्या स्वरूपात प्रकट झाल्या असे म्हणणे अधिक योग्य ठरावे. ज्ञात घटनांचे वर्णन करीत बारकावे सांगत इतिहास कथन करणे हा रुढ प्रघात पडला. साधारणतः घटनांचे विश्लेषण आणि टिकात्मक परिक्षण होत नसे. व्यक्तीगत पातळीवर एखादे लेखन टिकाटिपण्णी करीत होते. मात्र त्याला तर्कशुद्ध विश्लेषणात्मक बैठक असे असे नाही. ऐतिहासिक साधनांचा वापर केला जावू लागला. इतिहासाची साधने, पुरावे, व्यापक दृष्टीने अभ्यासले जावू लागले.

इतिहास साधनांची अंधुकशी जाणिव जरी काही प्रमाणात मध्ययुगात निर्माण झाली असली तरी, घटनांचा अर्थ, अन्वयार्थ लावण्याबाबतीत मात्र देव आणि दैव या संकल्पनांचा पगडा कायम राहिला. किंबहुना तो मध्ययुगात वाढला. भुतकाळातील घडलेल्या घटना त्या तशाच घडणार हे त्या. कारण त्या तश्या घडव्या अशी दैवी ईच्छा होती अशा श्रद्धेतूनच मध्ययुगीन इतिहासकार इतिहास लेखन करीत होता. दैवी योजनेत माणुस हस्तक्षेप करू शकत नाही त्यामुळे घडेल ते निमुटपणे पाहाणे हेच त्याच्या हाती असते असा विचार प्रभावी होत राहिला. हा विचार ख्रिश्चन मिशनरी चर्चस मधून मांडला गेला. सहाजिकच ख्रिश्चन चर्चेशी संबंधितांनी केलेल्या इतिहास लेखनावर या विचारांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसू आला. या लेखनप्रकारचा एक प्रबळ इतिहास लेखन परंपरा मध्ययुगात निर्माण झाली. ख्रिस्ती धर्मसंस्था जसजशी प्रबळ होत गेली तसतशी ही लेखनपरंपरा व्यापक बनत गेली. इतिहास लेखनाची एक पद्धतच त्यांनी रुढ केली.

देव आणि दैव या कल्पनांनी भारावलेले चर्चचे इतिहास लेखन:-

मध्ययुगीन कालखंडाच्या प्रारंभी पुर्वीय आणि पश्चिमी रोमन साम्राज्यात संघर्ष होवून बलाढ्य रोमन साम्राज्याचे तुकडे झाले. पुर्वीय आणि पश्चिमी रोमन साम्राज्य अशी दोन साम्राज्ये अस्तित्वात आली. या काळातील संघर्षामुळे व गोंधळामुळे प्राचीन ज्ञान परंपरा खंडीत झाली. प्राचीन रोमन संस्कृती विस्कळीत झाली. महत्वाचे ग्रंथ पुर्णपणे नष्ट झाले. (अभिजात साहित्य परंपरा काही काळ खंडीत झाली) अभिजात ज्ञान विज्ञान साहित्य परंपरेत एक मोठी पोकळी निर्माण झाली. इतिहास चिंतनही थांबले. अशा परिस्थितीत ख्रिस्ती मिशनरी लेखकांनी पुढाकार घेवून इतिहास लेखन सुरु केले व हि पोकळी भरून काढायचा

प्रयत्न केला. हे इतिहास लेखन धार्मिक प्रभावाने, देव आणि दैव या कल्पनांनी भारावलेले होते. अभिजाततेची धुसर पावूलखुण कुठे उमटली पण हे लिखण अपवादात्मक होते.

इटालीतील अँस्ट्रोगॉथ राज्याची माहिती **मार्क्स ए. कॅडीडोरस** या लेखकाने इ. सनाच्या ६ व्या शतकात लिहून ठेवली. त्याने लिहलेला **हिस्टोरीया त्रिपार्टीटा** हा ग्रंथ विशेष गाजला. या ग्रंथात त्याने ख्रिश्चन चर्चची वाटचाल रेखाटली. **प्रोपियस** या काळातील आणखी एक इतिहासकार होता. त्याने पार्शिया, आफ्रिका आणि गॉथ यांच्यातील संघर्षाच्या कथा सांगितल्या. **गरी बिशप ऑफ टुर्स** याने तर याच काळात युरोपीयनांना ज्ञात असलेला जगाचा इतिहास रेखाटला. **थ** सांगण्याची, उपदेशपर विधाने करण्याची आणि उपकथानकांची जोड देण्याची त्याची शैली होती. **व्हेनेरेबल बेडे** या ख्रिश्चन इतिहासकाराने इंग्लंडमध्ये ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार कसा झाला हे सांगण्यासाठी इंग्रज लोकांचा धार्मिक इतिहास रेखाटला. ज्युलियस सिझरच्या काळापासून ते ८ व्या शतकापर्यंतचा कालगणना अधारीत इतिहासाची मांडणीही त्यातच त्याने केली. ८ व्या शतकातले इतर काही इतिहासकार म्हणून **लिथान, हेनहर्ड, वॉर्निस** यांचा उल्लेख करावा लागतो.

मध्ययुगीन कालक्रम वृत्तांतः- भारतात ज्या प्रमाणे पंचांगे तयार होत गेली त्याप्रमाणे युरोपात मध्ययुगीन कालखंडात वर्षाचा आढावा घेणारे लिखाण 'अॅनल्स' या स्वरूपात केले गेले. त्यांचे स्वरूप आपल्याकडील **बखरीप्रमाणेच** होते.

इ. सनाच्या १३ व्या शतकात धार्मिक माहिती बरोबर भुतकाळात घडलेल्या महत्वाच्या घटना नोंदविण्यास सुरुवात झाली. **रॉजर** या इतिहासकाराने **अॅनल्स आफ इंग्लिश हिस्ट्री** लिहली. हे संपुर्ण लिखाण आपल्याकडील बखरीप्रमाणे होते. या बखरींमधुन कालक्रम वृत्तांत म्हणजे **Chornicles** विकसित झाली. युरोपात लिहल्या गेलेल्या कालक्रमवृत्तांतात विशेष उल्लेख करावा लागेल तो अॅंग्लो सॅक्शन क्रॉनिकल्सचा. लंडनचे क्रॉनिकल, व फ्लारेन्सचे क्रॉनिकल व हर्मनचे क्रॉनिकलही उल्लेखनिय आहेत.

ख्रिस्ती धर्माच्या उदयानंतर युरोपीय जगात **प्रांतीकारी** परीवर्तन घडून आले. प्रारंभच्या दोन अडिच शतकात ख्रिस्ती धर्माच्या अनुयायांना रोमन सत्तेकडून अतोनात छळ सोसावा लागला. कित्तेकांना प्राणही गमवावे लागले. परंतु रोमन सम्राट **पॉन्स्टनटाईन** याने इ. स. ३१३ साली काढलेल्या मिलनच्या आदेशाने ख्रिस्ती धर्माला मान्यता दिली. हि राजमान्यता मिळाल्यानंतर ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या मार्गातील अडचणी दुर झाल्या आणि अल्पावधीतच ख्रिस्ती धर्माने सर्व युरोप व्यापून टाकला. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे आणि प्रचाराचे कार्य ख्रिस्ती धर्मसंस्थेमार्फत पद्धतशीर पणे केले गेले. पोप हा ख्रिस्ती जगाचा सर्वोच्च अधिकारी बनला. त्याच्या आज्ञेनुसार ख्रिस्ती जग चालू लागले. राज्यकर्तही त्याच्या आदेशानुसार वागू लागले. जागोजागी मठ स्थापन होवून, हे मठ ख्रिस्ती धर्मशास्त्राच्या अध्ययनाची व प्रशिक्षणाची केंद्रे बनली. यशूचा संदेश सामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य धर्मगुरु व धर्मप्रचारकांनी केले. सामाजिक जिजवनातील सर्व अंगांवर त्यांची पकड प्रस्थापित झाली. जे ख्रिस्ती नाहीत त्यांना अर्धमी, रानटी, म्हणून संबोधण्यात येवू लागले. सर्व विश्वाचा गाडा ईश्वराच्या मर्जिनुसार चालतो, त्याच्या ईच्छा प्रत्यक्षात उतरण्याचे मानव हे केवळ साधन आहे. मानवाच्या ठिकाणी स्वतंत्र कर्तुत्व शक्ती नाही अशी देववादाची

शिकवण ख्रिस्ती जगाला दिली गेली. ग्रीक व रोमन लोकही ईश्वर मानीत असत. ईश्वर, दैव, दैवी चमत्कार, भविष्यवाणी इ. गोष्टी ते मानीत असले तरी मानवाच्या स्वतंत्र्य ईच्छाशक्तीवर व कार्यकर्तृत्वावर त्यांचा विश्वास होता. ते अनेक देवदेवता मानीत व त्यांचा लौकीक जिवनातील विविध गोष्टींशी संबंध जोडीत. गिक विचारवंत तर, मानव आपल्या गुणांनी व कर्तृत्वाने देवत्व प्राप्त करू शकतो असे मानीत. ख्रिस्ती इतिहासलेखनाने मात्र लौकीक जिवनाकडे पाठ फिरविली. यशुवरील निष्ठा आणि धर्मगुरुंनी सांगितलेल्या आदेशांचे पालन त्यायोगे आत्म्याची मुक्ती हि मुल्ये जनमाणसात रुजविली गेली. बाय बल व पोपचा अधिकार संपुर्ण जगाने मान्य केला. बौद्धिक व लौकीक जगात या परिवर्तनाचे पडसाद इतिहासलेखनात उमटले. शिक्षणाची मक्तदारी या काळात ख्रिस्ती मठवासीयांचीच असल्यामुळे इतिहासलेखन याच मार्गाने केले गेले. यामुळे धर्मनिष्ठा आणि इतिहासलेखन यांची युती झाल्याने इतिहासलेखन धर्मनिष्ठेच्या अधारे होणे स्वाभाविकच होते. यालाच **शॉटवेलने** 'इतिहासाच्या ित्रात झालेली प्रचंड क्रांती' असे म्हटले. अशा प्रकारे ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ इतिहासलेखनाची परंपरा सुमारे १२ शतके सुरु राहिली.

ख्रिस्ती इतिहासलेखनाच्या प्रेरणा:-

यशु ख्रिस्ताच्या मृत्युनंतर सुमारे ३ शतके ख्रिस्ती धर्मगुरु इतिहासलेखनाकडे वळले नाहीत. या काळात ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या कार्यात अनेक अडथळे या धर्मगुरुंना आले. रोमन सम्राट कॉन्स्टनटाईने ख्रिस्ती धर्माला मान्यता दिल्यानंतर ख्रिस्ती धर्मप्रचाराचा मार्ग सुकर झाला आणि त्यानंतर ख्रिस्ती धर्मगुरु इतिहासलेखनाकडे वळलेले दिसतात.

ख्रिस्ती इतिहासलेखनाच्या मागील उद्देश परमेश्वराचे हेतू, विश्वाच्या संचलनामागील त्यांच्या भुमिका आणि उद्देश सामान्यांना उलगडून दाखविणे हा होता. ख्रिस्ती धर्म परमेश्वर व इतिहास यांचा निकटचा संबंध आहे असे मानतो. मात्र संपुर्ण विश्वाच्या इतिहासाचा आलेख मांडतांना ख्रिस्ती लेखक काही घटना मुलभुत स्वरुपाच्या आणि वादातीत मानतात. ख्रिस्त जन्मापूर्वी घडलेल्या घटना ते चिकित्सकपणे तपासून न पहाता जशाच्या तश्या स्विकारतात.

ख्रिस्ती इतिहासलेखक:-

इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धात झालेला **सेक्सटस ज्युलियस आफ्रकानस** हा मध्ययुगातील पहिला ख्रिस्ती इतिहाकार मानला जातो. तोवर प्रचलित असलेल्या भिन्न ग्रीक व रोमन कालगणना पद्धतींचा बायबल मधील घटनांशी समन्वय साधण्याचा त्याने प्रयत्न केला. या प्रयत्नातून त्याने **Cronographiya** हा ग्रंथ लिहला.

१)युसिबीयस:- २६० ते ३४०

ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ इतिहासलेखनात युसिबीयस याचे स्थान महत्वाचे आहे.त्याचे वास्तव्य पॅलेस्टाईनमध्ये होते आणि तेथे रोमन जगातील सर्वात समृद्ध ग्रंथालय होते. या ठिकाणी उपलब्ध असलेल्या मौलिक ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करून युसिबीयसने चार प्रसिद्ध ग्रंथ लिहले आहेत. यात **Cronographiya** हा चर्चचा पहिला महत्वाचा इतिहास असून त्यात विश्वाच्या निर्मातीपासून इतिहास ग्रंथीत केला आहे. या लिखाणात तत्कालिन ज्ञात असलेल्या इजिप्तशियन, सुमेरीयन, ग्रीक,

रोमन, व बायबलमधील सर्व कालगणना पद्धतींचे उत्कृष्ट समायोजन करून कालनिर्धारण केले आहे. पुढे या ग्रंथाचा जेरोम याने लॅटीन भाषेत अनुवाद केला. पाश्चात्य जगावर त्याच्या पडलेल्या प्रभावामुळे कालगणनेत एकसुत्रता निर्माण होवून आधुनिक कालगणना पद्धती उदयास आली. *Ecclesiastical History* हा त्याचा दुसरा महत्वाचा ग्रंथ असून दहा भागात त्याने हा ग्रंथ शब्दबद्ध केला आहे. या ग्रंथात चर्चचा चिकित्सक आढावा घेतलेला आहे. त्याचा तिसरा ग्रंथ *Life of Constantine* हा असून हा ग्रंथ रोमन सम्राट कॉन्स्टन्टाईन याचा चरीत्रग्रंथ आहे. हा ग्रंथ थोडासा प्रशंसापर झालेला आहे. “सर्व घडामोडी पुर्वनियोजित असतात. रोमन सम्राज्य हा देखील ख्रिस्त जन्मापूर्वीचा पुर्वनियोजित असा भाग होता.” असे भाष्य तो करतो. *Lives of Martyrs* हा हौतात्म पत्करलेल्या ख्रिस्ती संतांच्या कार्यावरील ग्रंथ आहे. अनेक चमत्कारीक कथांनी हा ग्रंथ भरलेला आहे. पुढे अशाच प्रकारची संतचरीत्रे ख्रिस्ती धर्मगुरूंनी लिहली. चर्चचा पद्धतशिर आणि अभ्यासपूर्ण इतिहास लिहल्यामुळे **ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ इतिहासलेखनाचा जनक** म्हणून संबोधण्यात येते.

२) सेंट ऑगस्टीन:-

सेंट ऑगस्टिन हा ख्रिस्ती इतिहास लेखन परंपरेतील आग्रगण्य इतिहासकार मानला जातो. जन्माने ख्रिस्ती नसूनही ख्रिस्ती धर्माचा अंगिकार केल्याने त्याला असिम मानसिक स्वास्थ्य लाभले. *The Confession* हा त्याचा आत्मचरीत्रपर ग्रंथ असून त्या ग्रंथात सेंट ऑगस्टीन याने अतिशय प्रांजलपणे आपली अध्यात्मिक वाटचाल वर्णन केलेली आहे. मात्र *The City of God* या ग्रंथाने सेंट ऑगस्टीन याला खुप प्रसिद्धी मिळवून दिली. इ. स. ४१३ ते ४२६ या तेरा वर्षांच्या कालावधीत १२०० पानांचा ग्रंथ त्याने २२ भागात लिहलेला आहे. ४१० साली गॉथ आक्रमकांनी रोमन सम्राज्याच्या वैभवशाली केंद्रस्थानाची नासधूस करून त्यामुळे ख्रिस्ती धर्मावर या धर्मातील प्राचीन देवदेवतांनी पाठ फिरवली असे अक्षेप काही ख्रिस्ती धर्मविरोधक करू लागले. या धर्मविरोधकांचा प्रतिवाद करण्यासाठी ऑगस्टीनने हा ग्रंथ लिहला. या ग्रंथामध्ये त्याने मानवाच्या इतिहासाविषयी तात्विक भूमिकाही स्पष्ट केली आहे. तो म्हणतो “या विश्वात दोन महानगरे आहेत. एक नगर परमेश्वराचे असून चर्च हे त्याचे लौकीक जगातील प्रमिनिधी आहे. हे चिरंतन प्रेमाने भरलेले असून या प्रेमाची अनुभुती, उदात्त आत्मिक व परमेश्वराची प्राप्ती चर्चमध्ये होते. दुसरे नगर म्हणजे लौकीक जग हे सैतानाची निर्माती आहे. त्याची निर्मिती पहिल्या पापातून झालेली आहे. त्यामुळे ते नगर पापाने आणि अनिष्ट प्रवृत्तींनी भरलेले आहे.” चर्चचे महत्व प्रतिपादन करणारा विषय ऑगस्टिनने नगरांच्या रूपकाने मांडला. मध्ययुगिन ख्रिस्ती इतिहासलेखनाचा प्रभावी अविष्कार या ग्रंथामध्ये दिसून येतो.

बीडे:- (६७३ ते ७३५)

हा इंग्लंडमध्ये होवून गेलेला ख्यातनाम इतिहासकार होता. तो धर्मशास्त्राचा अभ्यासक आणि गणित, विज्ञान, व्याकरण इ. विषयातही पकांड पंडीत होता. इतिहासाबरोबर या विषयातही त्याने विपूल असे लिखाण केले. त्याचा सर्वात मौलिक ग्रंथ *Ecclesiastical History of English Nation* हा होय. रोम, जर्मनी गॉल अशा विविध प्रदेशातून माहीती

मिळवून त्याने या ग्रंथाचे लिखाण पूर्ण केले. विषयाच्या विवेचनाच्या ओघात संबंधीत कागदपत्रांचे अधिकृत अवतरणे तो देतो. प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेल्या घटनांच्या नोंदी त्यात केल्या आहेत. त्यामुळे लॅटीन भाषेत लिहलेला हा ग्रंथ धर्मनिष्ठेबरोबर वास्तवावर आधारलेला दिसतो.

असत्य लिखाण परमेश्वराला स्विकारार्ह ठरणार नाही असे विधान करून ऐतिहासिक सत्यतेचे महत्व बीडे प्रतिपादीत [रतो. *On the Recoinng of the times* हा त्याचा व्यापक इतिहास विषयावरील ग्रंथही विषयाच्या आणि शैलीच्या दृष्टीने मोलाचा मानला जातो. त्याला इंग्लिश इतिहासलेखनाचा जनक असे म्हटले जाते. त्याच्या लिखाणातील विषयाची खोली, व्यापकता आणि साहित्यिक शैली यासाठी जे. डब्ल्यु थामसन या समिक्षकाने त्याची प्रशंसा केलेली आहे.

ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ इतिहासलेखनाची वैशिष्ट्ये-

- १) या लिखाणात विश्वाच्या निर्मातीपासून आत्तापर्यंतचा विचार करण्यात आला आहे. त्यामुळे हे लिखाण वैश्विक स्वरूपाचे आहे.
- २) या इतिहास लेखनाने परमेश्वराला सर्व विश्वाच्या आणि मानवी जिवनाच्या केंद्रस्थानी बसवून त्याच्या योजनेला मुर्त रूप देण्याचें माध्यम एवढाच दर्जा मानवाला दिलेला आहे.
- ३) या लिखाणाने परमेश्वरी सत्ता हि शास्वत आणि चिरंतन, व लौकीक जग अशास्वत मानून लौकीक जगाला हिन दर्जाचे लेखले आहे.
- ४) ग्रीक इतिहास लेखनात अढळून येणारा चक्राकार गतीचा सिद्धांत ते मानीत नाहीत तर मानवाची वाटचाल एकाच गतीत एकाच सरळ रेषेत होत असते असे ते मानतात.
- ५) हा इतिहास अव्यक्तीगत स्वरूपाचा आहे. यात व्यक्तीला, त्याच्या कृतीला आणि भावनांना स्थान नाही. हा इतिहास पूर्णता धर्मकेंद्रीत आणि ईश्वरकेंद्रीत आहे.

अरब आणि पर्शियन इतिहासलेखन परंपरा:-

मध्ययुगीन इतिहासलेखनाच्या वाटचालीचा आढावा घेतल्यास पौवात्य जगातील अरब लेखकांनी या क्षेत्राला मौलि [योगदान केल्याचे निदर्शनास येते. इतिहासाचे विषय, ऐतिहासिक दृष्टीकोन, लेखनपद्धती, लेखनाचे तंत्र या सर्व दृष्टीकोनातून अरबांचे इतिहासलेखन हा जागतिक इतिहास लेखनाच्या प्रवाहतील महत्वाचा टप्पा ठरतो. एवढेच नव्हे तर अरबांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण लिखाणामुळे प्राचीन व आधुनिक इतिहास लेखनाला जोडणारा तो भक्कम दुवा मानला जातो.

अरबांच्या इतिहासलेखनामागील प्रेरणा-

इ. स. ७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अरबांनी इतिहास लेखनाला प्रारंभ केला. त्यापूर्वी युरोपमध्ये कितेक वर्षे आधी इतिहासलेखन सुरु झाले होते. ७ व्या शतकापर्यंत आरब जगातील महत्वाच्या स्मृती मौखिक स्रोतांच्या रुपाने जतन केल्या जात होत्या. मात्र इस्लाम धर्माच्या उदयाने, विस्ताराने आणि सम्राज्य निर्मितीने आरब आणि पार्शियन इतिहास लेखनाच्या प्रेरणा निर्माण झाल्या.

इ. सनाच्या ७ व्या शतकापर्यंत अरबस्थानात अस्तित्वात असणारा अरब समाज भटक्या टोळ्यांमध्ये विभाजित झाला होता. या ठिकाणी असलेला शुष्क प्रदेश, पाण्याचे दुर्भिक्ष यामुळे या टोळ्यांना स्थैर्य लाभले नाही. उदरनिर्वाहाकरीता या टोळ्यांमध्ये सतत संघर्ष होत असत. त्यामुळे आरबांचे आत्तापर्यंचे जीवन सांस्कृतिक विकासाला पोषक नव्हते. मात्र ८ व्या शतकात झालेल्या इस्लाम धर्माच्या उदयामुळे त्यांच्यात सांस्कृतिक शिकवण निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. धर्माच्या सुत्राने हा समाज बांधला गेला. आणि त्यांच्यात एकतेची भावना या धर्माच्या उदयामुळे घडून आली.

पैगंबराच्या निधनानंतर त्यांनी दिलेल्या धार्मिक शिकवणूकीकडे अरब जग वळले. धर्मप्रचाराच्या कामासाठी त्यांनी तलवारीचा अवलंब केला. अशिया, अफ्रिका, भूमध्य सागर आणि स्पेनेच्या प्रदेशात त्यांनी आपला सम्राज्यविस्तार घडवून आणला. या जिंकलेल्या प्रदेशाशी आरबांनी व्यापारी हाती घेतला. या व्यापारामुळे त्यांना भिन्न-भिन्न संस्कृतीचा परिचय होऊ शकला. त्यामुळे स्वतःहाचे पराक्रम, भौगोलिक सफरींचे ज्ञान, यांची नोंद करून ठेवणे या आरबांना अगत्याचे वाटू लागले. त्यामुळे धर्मप्रचार आणि सम्राज्यनिर्मिती अरबांच्या इतिहासलेखनाचे प्रेरणास्रोत ठरले. अरबांच्या इतिहासलेखनामागील तिसरा प्रेरणास्रोत इराणच्या प्रभावाचा होता. अलेकझांडरने इ. स. पु. चवथ्या शतकात इराणवर ताबा बसविल्यानंतर त्याला तेथील संस्कृतीचा त्याला परिचय झाला. त्या संस्कृतीचा आणि ग्रीक संस्कृतीचा समन्वय घडवून आणण्याकरीता त्याने १०००० ग्रीक सैनिकांचे विवाह इराणी स्त्रीयांशी लावले. त्यातून ग्रीक संस्कृतीची बिजे इराणमध्ये रोवली गेली. यानंतर पुर्वेकडे स्थापन झालेल्या बायझंटायन सम्राज्याच्या शासकांनी बौद्धीक असहिष्णुतेचे धोरण स्विकारल्यामुळे त्यांच्या प्रदेशात वास्तव्यास असणाऱ्या ग्रीक विद्येच्या अभ्यासकांनी इराणमध्ये आश्रय घेतला. या काळात ग्रीकमध्ये अस्तित्वात असणाऱ्या सासानियन राजघराण्याने त्यांचे स्वागत केले. यामुळे सासानियन राजघराण्याच्या काळात वाडू. मयनिर्मितीला बहर आला. याच काळात ओमर खलिफाच्या काळात इस्लाम धर्माच्या प्रचाराकरीता अरब लोक निरनिराळे प्रदेश पदक्रांत करू लागले. त्यांनी इराणी सम्राज्याचाही ताबा घेतला. यावेळी Book of King या इराणमधील ग्रंथाचे अरब भाषेत भाषांतर करण्यात आले. त्यातून आरबांच्या इतिहासलेखनाला प्रेरणा मिळाली. इ. सनाच्या ८ व्या शतकापासून ते १२ व्या शतकापर्यंत अरबी भाषेप्रमाणे पार्शियन भाषेतही इतिहासलेखन होवू लागले. तसेच या काळात अरब लेखक हे इराणी विचारप्रणाली आणि भाषाशैलीने प्रभावीत झालेले आपणास दिसतात.

इ. सनाच्या ८ व्या शतकात खलिफाचे पद अब्दुल अब्बास घराण्याकडे आले. त्यांनी आपली राजधानी दमास्कसहून बगदादला आणली. अब्बासिद घराण्याचा शासनकाळा हा अरब इतिहासलेखनाचा सुवर्णकाळ ठरला. त्यानंतर ५०० वर्षांच्या

अधवीत बगदाद हे इस्लामी संस्कृतीचे केंद्र बनले. अब्बासिद खलिफांनी विद्वानांना आश्रय दिला. त्यामुळे बगदादमध्ये विद्या, कला, साहित्य, विज्ञान भरभराटीला आले. १२५८ मध्ये चंगिजखानच्या मुलाने बगदादवर आक्रमण केले आणि हे आक्रमण अरब संस्कृतीच्या न्हासाला कारणीभूत ठरले.

अरब इतिहासलेखनाचा आढावा-

अबु इब्न याह्या-

८ व्या शतकात Book of King या ग्रंथाचा आरबी भाषेत अनुवाद झाल्यानंतर, त्यापासून प्रेरणा घेवून अबु इब्न याह्या याने महान व्यक्तींवर व महत्वाच्या घटनांवर ३३ पुस्तके लिहली. त्याचा History of The Conquest of Iraq हा महत्वाचा ग्रंथ मानला जातो.

अल् - वकिदी :-

मदिनामध्ये वास्तव्य असणारा अल्-वकिदी याने ८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात लिखाण केले. त्याची बरीच हयात लांबलांबच्या प्रदेशांचा प्रवास करण्यात गेली. तो ए[सुप्रसिद्ध विद्वान असून हारून-अल-रशिदची त्याच्यावर विशेष मर्जी होती. हा प्रवास करतांना त्याचा मोठा ग्रंथभांडार त्याच्यासोबत असे. इस्लाम धर्माच्या प्रसाराची आणि त्यासाठी करण्यात आलेल्या मोहीमांची तपशिलात माहिती त्याने **किताब-उल-म[झी** या ग्रंथात लिहून ठेवली आहे.

अल् मदाईनी :-

इसवी सनाच्या ९ व्या शतकात झालेला अल् मदाईनी हा अतिशय महत्वाचा अरब इतिहासलेखक होय. इस्लाम धर्माच्या प्रचाराचा इतिहास त्याने ग्रंथित केलेला आहे. त्याचे लिखाण इतके विपूल आहे की, त्याच्या शिर्षकांच्या यादीकरीता पाच पाने लागतात. Book of the Conquest of Abu bakar to Othman व Book of the Khalifas हे त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ होत.

अल्- बहादुरी:-

या ९ व्या शतकातील लेखकाने पश्चिमेकडील प्रदेशात सिरीया, मेसोपोटोमिया, इजिप्त, सायप्रस, स्पेन या प्रदेशातील इस्लामच्या प्रसाराचा तपशिलवार वृत्तांत लिहून ठेवलेला आहे. प्रत्येक प्रदेशाच्या मुस्लीम आक्रमणासंबंधीची माहिती प्रत्येक प्रदेशाच्या मुस्लिम आक्रमणासंबंधीची माहिती त्याने तपशिलवारपणे लिहून ठेवली आहे. त्यामुळे त्याचा History of Conquests हा [थ महत्वाचा मानला जातो.

दि-नावारी:-

९ व्या शतकातील दिनावारी याने आरेबिया आणि पर्शियाचा इतिहास शब्दांकित केला आहे. तर दिनावारी चा समकालिन असलेल्या मिस्कावाही या जन्माने इराणी असलेल्या ले[ने The Expiriance of the Nation हा [थ

लिहला. हा ग्रंथ इराणच्या करपद्धतीची माहिती देतो. या शिवाय आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीची माहिती त्याने या ग्रंथात ग्रंथीत केली आहे.

अल् मसुदी-

हा दहाव्या शतकातील बगदादचा निवासी होता. त्याने ३६ पुस्तके लिहली. त्यापैकी उपलब्ध असलेला त्याचा सर्वात महत्वाचा ग्रंथ Marudi हा प्लेटो, अरीष्टॉटल तसेच अनेक इराणी ग्रंथांसह १६५ स्रोतांचा वापर करून लिहलेला प्रचंड ग्रंथ आहे. भौगोलिक परिस्थितीच्या चौकटीत त्याने अनेक देशांचा समाजाचा आणि जिवनपद्धतीचा अभ्यास करून हा ग्रंथ लिहलेला असल्याने तो उपयुक्त ठरतो.

अल् ताहरी-

हा अरब इतिहासकारांपैकी ९ व्या शतकातील एक महत्वाचा इतिहासकार मानला जातो. त्यानेही अथक प्रवास करून भिन्न प्रदेशांचे शुष्म निरीक्षण करून माहिती गोळा केली आणि त्या अधारे History of the Apostles and kings हा ग्रंथ लिहला. त्याची लेखनशैली आकर्षक नसली तरी त्याने नोंदविलेली माहिती विपुल आणि प्रत्यक्ष पाहून दिलेली असल्याने ती विश्वसनीय ठरते.

इब्न खल्लीखान:-

या तेराव्या शतकातील इतिहासलेखकाचा Obituaries of Eminent Men हा ग्रंथ एक चरीत्रकोश असून त्यातून लेखकाची विद्वत्ता आणि माहिती संकलनासाठी केलेले अथक परिश्रम स्पष्ट होतात. या ग्रंथात सुमारे ९०० इस्लाम धर्मिय महान व्यक्तींची चरीत्रे आलेली आहेत.

रशिद अल्दीन:-

या तेराव्या शतकातील इतिहासलेखकाने फारशी भाषेत इतिहासलेखन केले. हा व्यवसायाने डॉक्टर पण पर्शियातील मोघल शासकाचा मंत्री होता. **जामी-उल्- तवारीख** या ग्रंथात मोघलांच्या भिन्न प्रदेशावरील मोहिमांचा व विजयाचा इतिहास तपशिलवारपणे शब्दबद्ध केलेला आहे. या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागात चिन व भारताच्या माहितीचे तसेच तुर्क आणि ज्यु यांच्या यांच्या माहितीचे उल्लेख असल्याने त्याला जगाचा इतिहास म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

अल्-बिरुनी:-

इराणमध्ये अल् बेरुनी याचा जन्म झाला. हा ११ व्या शतकातील महत्वाचा इतिहासलेखक होय. इराणीच्या महंमदाने भारतावर केलेल्या स्वारीच्या वेळी अल् बेरुनी त्याच्याबरोबर भारतात आला. भारतात १३ वर्षे त्याने वास्तव्य केले या काळात त्याने संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला. त्याच्या भारतातील अनुभवांच्या अधारे **किताब-उल्- हिंद कीवा तहकीक- ए- हिंद** हा ग्रंथ महत्वाचा आहे. या ग्रंथात त्याने तत्वज्ञान, गणित, जोतिषशास्त्र, भुगोल, समाजजीवन या बाबतची माहिती व स्वतःची मते त्यात त्याने मांडली आहेत. हिंदूच्या काही सांस्कृतीक पैलूंची तो प्रशंसा करतो.

इब्न बतूता-

हा उत्तर आफ्रिकेतील चौदाव्या शतकातील ख्यातनाम अरब विद्वान होता. त्याने आपल्या हयातीची अनेक वर्षे वेगवेगळ्या देशांचा प्रवास करण्यात घालवीली. इजिप्त, सिरीया पासून भारत, श्रीलंका, जावा सुमात्रा आणि चिनचा त्याने दौरा केला. या कालावधीत गोळा केलेल्या माहितीच्या अधारे प्रवासवर्णन त्याने लिहले. या प्रवासाच्या काळात १३३४ मध्ये तो भारतात आला. महंमद तुघलकाने त्याच्या विद्वत्तेने प्रभावित होवून त्याला काझी या पदावर नियुक्त केले. शासकांची गैरमर्जी ओढावल्यामुळे त्याला काही काळ कारावास घडला. परंतु सुदैवाने गैरसमज दुर होवून तुघलकाने त्याला मुक्त केले. व आपला दुत म्हणून त्याला चिनला पाठविले. १३४९ ला तो मोरोक्कोला गेला. त्याच्या भारताच्या प्रवासवर्णनात कुतबद्दीन ऐबक पासून प्रियासउद्दीन तुघलकापर्यंतची माहिती मिळते. महंमद बिन तुघलकाविषयी त्याचा वृतांत त्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारलेला असल्याने विश्वसनिय ठरतो. **रहेला** हा त्याचा ग्रंथ म्हणजे विश्वसनिय माहितीचे ज्ञानभांडार आहे.

इब्न-खल्दुन:-

अरब इतिहासलेखनाच्या वैचारीक क्षेत्रातील अग्रगण्य आणि युरोपीयन विद्वानांनी गौरविलेला ख्यातनाम इतिहासकार म्हणजे इब्न-खल्दुन हा होय. आफ्रिकेतील ट्युनिस शहरी याचा जन्म झाला. इतिहासाच्या क्षेत्रातील त्याचे मौलिक कार्य म्हणजे, इतिहासाच्या अध्ययनासंबंधी त्याने मांडलेला शास्त्रीय दृष्टीकोन, तसेच उत्तम इतिहास लेखनाबाबत त्याने मांडलेले नवे विचार, यामुळे राबर्ट फिल्ट त्याला **इतिहासशास्त्राचा संस्थापक** असे म्हणतो. त्याने इतिहासाच्या तत्वज्ञानात घातलेली मौलिक भर लक्षात घेवून ऑर्नाल्ड टॉयम्बी या इतिहासवेत्त्यानेही “इब्न खल्दुनचे इतिहासविषयक तत्वज्ञान हे उच्च दर्जाचे असून, आजवर कोठेही, कोणत्याही काळी, कोणीही मांडलेले निदर्शनास येत नाही” असे प्रशंसोदगार काढले आहेत.

इब्न खल्दुनने लिहलेला **किताब उल इबार** हा त्याचा जगप्रसिद्ध ग्रंथ होय. हा जागतिक इतिहासावरील ग्रंथ असून त्याच्या शेवटी खल्दुनने छोटेखानी आत्मनिवेदन जोडलेले आहे. त्यात एका महत्वाकांशी व्यक्तीने आपले इस्पीत साध्य करण्यासाठी कोणताही विधीनिषेध न बाळगता प्रयासांचे प्रामाणिक निवेदन आहे. वैश्विक इतिहासावरील त्याचा ग्रंथ तिन भागात असून त्याला वैचारीक अधिष्ठान आहे. त्याच्या पहिल्या भागात मानवी संस्कृती तिची वैशिष्ट्ये व मानवी जीवनावर त्याचा होणारा परिणाम याचे तर्कशुद्ध विवेचन आहे. दुसऱ्या भागात मध्य अशिया पासून इटली पर्यंत पसरलेल्या मुस्लिम, अरब राष्ट्रांच्या इतिहासाचे विस्तृत विवेचन आहे. तर तिसऱ्या भागात त्याचे बालपण ज्या प्रदेशात गेले त्या आफ्रिकेतील वायव्येकडील भागाचे विस्तृत वर्णन आहे. या ग्रंथाचा महत्वाचा भाग म्हणजे ३०० पृष्ठांची प्रदिर्घ प्रस्तावना **मुद्दमा** ही होय. यात त्याने इतिहासाबाबतचे आपले तत्वज्ञान शास्त्रीय दृष्टीने आणि विस्तृतपणे मांडलेले आहे. या प्रस्तावनेतील इतिहासाच्या विवेचनाने त्याने इतिहासाच्या तत्वज्ञानात क्रांती घडवून आणली.

मध्ययुगीन भारतातील इतिहासलेखन:-

मध्ययुगात झालेल्या ख्रिस्ती आणि अरब इतिहासलेखनाने जागतिक इतिहासलेखनाचे दालन समृद्ध केले. अरबांनी तर विविध ज्ञानशाखांप्रमाणे, घातलेली भर विशेष मौलिक स्वरूपाची होती. मात्र अरब इतिहासलेखनाचा भर १२ व्या शतकापर्यंत काहीसा ओसरू लागला. आणि याच सुमारास भारतातील इतिहास लेखनाला प्रारंभ झाला. ११ व्या शतकातील कल्हणच्या **राजतरंगिणीवर** अरब इतिहासलेखनाचा प्रभाव काही अंशी अढळतो. या दृष्टीने हा ग्रंथ प्राचीन आणि मध्ययुगीन इतिहास प्रवाहांना जोडणारा दुवा ठरतो. त्यामुळे प्रो. डॉडवेल म्हणतात की, “मध्ययुगीन इतिहासलेखन हे युरोपातील मध्ययुगीन इतिहासलेखनापेक्षा निश्चितच वरच्या दर्जाचे होते.” १९ व्या शतकातील ब्रिटीश इतिहासकारांनी या लिखाणाच्या अधारावर मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचा आलेख तयार केला. या वरून या काळातील इतिहास लेखनाचे महत्त्व स्पष्ट होते.

साधारणतः मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासलेखनाचे दोन कालखंड पडतात. १२ वे शतक ते १५ वे शतक आणि दुसरा १५ वे शतक ते १८ वे शतक या दोन कालखंडांच्या अधारे मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाची मांडणी करण्यात आली.

मिनहाज-उस-सिराज:-

हा भारताबाहेरून आलेला अमिर कुटुंबातील एक विद्वान होता. सुल्तान नासिरुद्दीनने त्याच्या विद्वत्तेने प्रभावित होवून दिल्लीचा षाही म्हणून १२४६ मध्ये त्याची नियुक्ती केली. त्याला स्वानुभावाने आणि बातमीदारांकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर त्याने लिहलेला इतिहासग्रंथ ‘तबकात-इ- नासिरी’ हा होय. तबकात म्हणजे एक भाग किंवा प्रकरण होय. प्रत्येक राजवंशावर एक प्रकरण व त्यात एका राज्यावर एक उपविभाग अशी या ग्रंथाची रचना आहे. नाईल ते गंगा या प्रदेशातील मुस्लीम राज्यकर्त्यांसंबंधीचा हा विस्तृत ग्रंथ आहे. भारतातील गझनी, घोरी पासून मोंघल आक्रमणापर्यंतचा इतिहास त्याने या ग्रंथात दिला आहे. तसेच प्रेषीतांच्या जीवनकार्याची नोंदही या ग्रंथात अढळून येते. लेखनाचे स्वरूप मुलतः निवेदनाचे असून त्यातून आधूनमधून दैववादी भाष्य डोकावते.त्याचे घटनांची कारणमिमांसा करण्याचा प्रयत्न कोठेही केलेला नाही. असे मत प्रा. हरबंस मुखीया या इतिहास समिक्षकाने मांडले आहे.

याह्या इब्न अहंमद सरहिंदी:-

या पंधराव्या शतकातील इतिहास लेखकाचा **तारीख-ए- मुबारकशाही** हा ग्रंथ सर्वसामान्य इतिहास या गटात मोडतो. हा सैय्यद घराण्यातील सुल्तानांच्या दरबारी काही वर्षे होता. मुहंमद घोरी पासून १४३४ पर्यंतच्या राजकिय घटनांचे वर्णन या ग्रंथात अढळते. यातील फिरोज तुघलकापर्यंतची माहिती लिखित ग्रंथांवरून तर नंतरची माहिती स्वतःच्या अनुभवाच्या व विश्वसनिय बातम्यांच्या अधारावर दिलेली आहे. प्रत्येक शासकाच्या व सरदाराच्या कार्याची माहिती स्वतंत्र्य प्रकरणात देण्यात आलेली आहे. सरहिंदीच्या ग्रंथात व्यक्त होणाऱ्या नैतिक भुमिकेची **पिटर हार्डी Some studies in pre-mughal muslim Historiography** या ग्रंथात समिक्षा करतो.

उतबी आणि अफिफ:-

इतिहासलेखनात स्तुतीपर लिहलेला ग्रंथ म्हणून उतबी याचा 'तारीख-ए- यामिनी' हा ग्रंथ ओळखला जातो. हा ग्रंथ गझनीच्या महंमदाच्या स्तुतीपर लिहण्यात आलेला आहे. त्यापेक्षाही स्तुतीपर ग्रंथांमध्ये शम्स-ए-शिराज अफिफ चा तारीख ए फिरोजशाही हा ग्रंथ होय. अशा स्तुतीपर ग्रंथांना 'म-नाब किंवा तवारीखा किंवा मसनवी' असे म्हणतात. इतिहासकाराच्या भूमिीविषयी अफिफची ठाम भूमिका होती. तो केवळ घटना नुसत करणारा लेखक नसून तत्वचिंतक, शिक्षक व समाजाचा मार्गदर्शक असावा असे म्हणतो. तो स्वतः फिरोज तुघलकाच्या दरबारात उच्चपदस्थ अधिकारी आणि त्याचा पिता महसूल मंत्रालयात अधिकारी होता. यामुळे प्रशासकीय यंत्रणेची आणि कार्यालयाची त्याला अधिकृत माहिती होती. त्यामुळे अफिफने दिलेली माहिती विश्वसनिय ठरते.

झियाउद्दीन बरनी:-

उपदेशपर आणि नतीक मुल्यांचा पुरस्कार करणाऱ्या लेखनात डोळ्यात भरण्याजोगे नाव झियाउद्दीन बरनी हे आहे. एका प्रतिष्ठीत घराण्यात जन्माला आलेल्या बरनीने आपल्या आयुष्याची बरीच वर्षे राजकिय वर्तुळात घालविली. नऊ सुल्तानांचा काह त्याने पाहिला होता. वयाच्या ७४ व्या वर्षी त्याने 'तारीख-ए-फिरोजशाही' हा ग्रंथ लिहला. आपल्या ग्रंथात बल्बन ते फिरोजशाहाच्या पहील्या ६ वर्षांचा इतिहास त्याने लिहला आहे. पुर्वीच्या लिखाणातून, स्वानुभवावर, व शुक्ष्म निरीक्षणावर हा ग्रंथ अधारलेला आहे. या शिवाय प्रत्येक सुल्तानाच्या उच्चपदस्थ दरबारी अधिकाऱ्यांची यादी तो देतो. तत्कालिन प्रशासन कार्याची, दरबारी उत्पन्नाची, आर्थिक व्यवहारांची माहिती या ग्रंथात आलेली आहे. यामुळे हा ग्रंथ उपयुक्त असल्याचे मत मोरलँड आणि कुरेशी यांनी व्यक्त केले आहे. तत्वज्ञ, कवी, मौलवी आणि वैद्य व संतांची माहितीही तो देतो. दिल्लीच्या सुल्तानशाहीचा परीचय करून देणारा हा मौलिक ग्रंथ आहे.

हसन निजामी आणि इसामी-

साहित्यिक मुल्य विशेषत्वाने असलेल्या या काळातील लेखकांमध्ये प्रामुख्याने निजामी आणि इसामी या दोन इतिहासलेखकांचा उल्लेख करावा लागेल. हसन निजामी हा १३ व्या शतकातील लेखक होता. त्याने ताज-उल- मसिर हा ग्रंथ लिहला. या ग्रंथात त्याने महंमद घोरीच्या मोहीमांचे आणि विजयाचे वर्णन केलेले आहे. या ग्रंथामध्ये विषयाच्या तपशिलापेक्षा अलंकारीक भाषेवर भर दिलेला दिसतो. इसामी याचा फतुहत-उस-सलातीन हा महंमुद तुघलकाच्या काळातील पद्यमय ग्रंथ होय. तुघलकाने त्याला दौलताबादला पाठविले तेव्हा त्याला बहामनशहाने आश्रय दिला. तो दक्षिणेत २४ वर्षे होता. उत्तर भारतातील महंमद घोरी आणि गझनी यांच्या मोहिमांची वर्णने सुल्तानांच्या दरबारातील कारस्थाने, राज्यकर्ते आणि सरदारवर्गाची जीवनपद्धती याची माहिती हा ग्रंथ करून देतो. ग्रंथातील तपशिल हा बराचसा ऐकिव माहितीवर अधारीत असल्याने ऐतिहासिक सत्याचा पुर्ण अधार नसला तरी इतर स्रोतामधून न मिळणारी काही माहिती या ग्रंथातून मिळते.

अमिर खुसरो:-

साहित्यिक इतिहास लिहणाऱ्या लेखकांमध्ये अमिर खुसरो याचे नाव महत्वाचे आहे. १३ व्या शतकात झालेल्या दिल्ली सुल्तानांच्या दरबारातील तो प्रसिद्ध कवी होता. शिवाय तो निजामउद्दीन औलिया यांच्या निकटचा होता. दिल्लीतील सहा सुल्तानांच्या राजवटीचा तो प्रत्यक्ष साक्षीदार होता. यामुळे त्याच्या लिखाणात राजकिय सामाजिक कार्याविषयी तपशिलात माहिती मिळते. त्याने एकूण ९० ग्रंथ लिहले. त्यापैकी महत्वाचे म्हणजे राजपुत राजकन्या आणि अल्लाउद्दीन चा पुत्र खिज्रखान यांच्या प्रेमकथेचे वर्णन तो 'आशिका' या ग्रंथात करतो. 'नुरसिफर' या ग्रंथात भारतातील विविध लोक, त्यांची जीवनपद्धती, भाषा, भिन्न प्रदेशांची भौगोलिक स्थिती, हवामान इ. चे वर्णन या ग्रंथात अढळते. मात्र त्याचा सर्वात महत्वाचा ग्रंथ 'तुघलकनामा' हा होय. इब्राहिमुद्दीन तुघलकाच्या यशस्वी मोहीमा व राज्यरोहन इ. राजकिय घटनांचा वृत्तांत हा ग्रंथ देतो. त्याचे ग्रंथ इतिहास विषयावर असले तरी त्याचा पिंड कवीचा असल्याचे जाणवते. त्याच्या लिखाणात उत्तर भारतातील भौगोलिक स्थिती, ऋतू, हवामान, हिंदूचे धार्मिक जीवन, बांधकाम, करमणुकीची साधने, चालीरीती इ. माहिती मिळते. अलंकारीक भाषा आणि काव्यत्म शैली ही त्याच्या इतिहास लिखाणाची वैशिष्ट्ये आहेत.

महंमद हासिम फेरीष्ठा:-

मुळचा इराणी पण दक्षिण भारतात वास्तव्यास असणारा फेरीष्ठा १६ व्या शतकात मुघल काळातील पण सुल्ता-शाही आणि त्याचबरोबर प्रादेशिक राज्यांचा इतिहास लिहणारा इतिहास कार म्हणून ओळखला जातो. त्याने खानदेश, विदर्भ आणि वऱ्हाड प्रांतातील समाजजीवनाचे व राजकारणाचे वर्णन आपल्या ग्रंथात केलेले आहे. त्याचा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ तारीख-ए-फेरीष्ठा हा होय. सुल्तानशाही काळातील राजकिय घडामोडींचा सलग इतिहास त्याने लिहला.

जहिरउद्दीन महंमद बाबर:-

आत्मचरीत्रपर लेखनाचा नवा प्रवाह मुघलकाळात सुरु झाला. अशा आत्मचरीत्रपर ग्रंथांना साहित्यिक मुल्यही आहे. या प्रकारात समाविष्ट होणारा ग्रंथ म्हणजे बाबराने लिहलेला 'तुजुक-ए-बाबरी' हा होता. ट्रान्सऑक्सियानाच्या भागात प्रचलित असलेल्या अजरी तुर्की भाषेत हा आत्मचरीत्रपर ग्रंथ लिहण्यात आलेला आहे. त्यात बाबराच्या व्यक्तीमत्त्वाचे स्पष्ट प्रतिबिंब पडलेले दिसते. आपल्या मातृभूमिच्या आणि तेथील निर्सगाच्या वर्णनात तो रंगून जातो. भारतातील हवामानाविषयी, लोकांविषयी आडपडदा न ठेवता तो नापसंती दर्शवितो. पाळ व स्थानाच्या चौकटीत लिखाण करतो. आपण वर्णन करीत असलेली घटना जशी घडली तसेच आपण वर्णन केल्याचा त्याचा दावा आहे. विषयाची मांडणी सुसंगत आहे मात्र काळाच्या दृष्टीने निवेदनात आधूनमधून तुटकपणा जाणवतो. भाषाशैली सोपी, ओघवती आणि पारदर्शक असून साहित्यिक आहे. तुर्की गद्यलेखनाचा हा उत्तम नमुना मानला जातो.

जहांगिर :-

जहांगिर या बादशहाने 'तुजुक-ए-जहांगिरी' हा आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहला. त्याच्या निवेदनातही बहंशी प्रामाणिकपणा आहे. अबुल फजलच्या हत्तेची जबाबदारी तो मोकळेपणाने स्विकारतो. मात्र नुरजहाँ, खुस्त्रो आणि शेर अफगाणचे उल्लेख टाळतो. तत्कालिक महत्वाच्या राजकिय, प्रशासकिय आणि लष्करी मोहीमांची माहिती तो देतो. त्यावेळी आलेल्या रोगराईचे, वेगवेगळ्या समाजगटातील लोकांचे वागणे, बोलणे, पोषाख, सांस्कृतीक जीवन यांचेही उल्लेख त्यात अढळतात. त्यावरून त्याची शुक्ष्म निरीक्षण वृत्ती आणि निवेदन कौशल्य याची प्रचीती येते.

ह्युमायुन याच्या कालखंडाची माहिती त्याची बहिण **मुलबद-न बेगम** हीने **ह्युमायुन-नामा** या ग्रंथात नोंदवून ठेवली आहे. या मुळे तत्कालिन मुस्लिम कुटुंबातील एक मुलगी शिकलेली होती आणि या मुलीकडे ऐतिहासिक दृष्टीकोन होता ही गोष्ट स्पष्ट होते.

निजामुद्दीन अहंमद आणि बदायुनी:-

सम्राट अकबराने राज्यकारभाराची सुत्रे हाती घेतल्यानंतर इस्लामच्या विकासाचा एक हजार वर्षांचा इतिहास लिहण्याचा आदेश दिला. त्याचे मुर्त फळ म्हणो **तारीख ए अल्फी** हा ग्रंथ होय. निजामुद्दीन अहंमद आणि बदायुनी यांनी १५९१ पर्यंतचा इतिहास या ग्रंथात लिहला आहे. या लेखनकार्यावर अकबराचे जातीने लक्ष होते. पालक्रमाचे पथ्य यात पाळले असून प्रत्येक वर्षानुसार ग्रंथांच्या नोंदी करण्यात आल्या आहेत.

निजामुद्दीन अहंमद:-

याचा **तबकात ए नासिरी** हा ग्रंथ १५९३ साली लिहून पुढे झाला. अकबराच्या सेवेमध्ये तो बक्षी म्हणून काम करत होता. अकबराच्या ३८ वर्षांच्या शासनकाळाची माहिती हा ग्रंथ देतो. अकबराच्या अंकित असलेल्या ९ प्रदेशांचा इतिहास यात शब्दबद्ध करण्यात आला आहे. अकबराचा सम्राज्यविस्तार सांगून त्यात ३२०० शहरे होती. त्यापैकी ११२ मोठी शहरे असल्याचे तो नमुद करतो. २८ स्रोतांच्या अधारावर त्याने हा ग्रंथ लिहल्याचे तो नमुद करतो

अब्दुल कादीर बदायुनी:-

हा १६ व्या शतकातील अकबराच्या काळातील व काही काळ अकबराला जवळ असलेला लेखक म्हणून हा प्रसिद्ध आहे. बदायुनचा रहाणारा हा विद्वान धर्मशास्त्रज्ञ होता. धर्मशास्त्राच्या त्याच्या ज्ञानाने प्रभावित होवून अकबराने त्याची नियुक्ती इमामपदी केली. व एक हजार बिघे जमिन इनाम म्हणून दिली. मात्र इस्लामचा कट्टर अनुयायी असलेला बदायुनी यामुळे दबून गेला नाही. अकबराने अंगिकारलेले सहिष्णू धार्मिक धोरण, दिन- ए- इलाही चा केलेला पुरस्कार सामाजिक सुधारणा व हिंदू प्रजेविषयी उदार धोरण यामुळे त्याचे अकबराविषयी आणि त्याच्या मर्जितील अबुल फजल विषयी प्रतिकूल मत बनले. त्याने आपल्या **मुन्तखब उल लुबाब** या ग्रंथात अकबरावर टिकेचे प्रहार केले आहेत. हा त्याचा संताप जागोजागी त्याच्या इतिहास लेखनात प्रत्ययास येतो. मात्र या ग्रंथाच्या लिखाणाविषयी त्याने अतिशय गुप्ताता पाळली. हा ग्रंथ त्याने तिन भागात लिहलेला

असून पहिल्या भागात काही माहीती स्रोतातून तर काही स्वानुभवातून मिळवलेली आहे. दुसऱ्या भागात अकबराच्या ४० वर्षांच्या शासनाचा इतिहास व तिसऱ्या भागात समकालिन कवी, तत्वज्ञ, वैद्य, धर्मगुरु, यांची चरीत्रे आहेत. त्याचे लिखाण कमालिचे आत्मनिष्ठ असून विवेकाच्या अभावी विरोधकांवर अश्लाघ्य भाषेत टिका केलेली अढळते.

अबुल फजल:-

बदायुनीपेक्षा ११ वर्षांनी लहान असलेला अबुल फजल बदायुनीपेक्षा विरोधी प्रवृत्तीचा, व्यापक धर्मसहीष्णु, १५७४ साली विद्वत्तेच्या अधारावर अकबराच्या दरबारात अबुल फजलला प्रवेश मिळाला. व अल्पावधीतच अकबराचा तो विश्वस्त बनला. त्याने **अकबरनामा आणि आईन ए अकबरी** हे अबुल फजलचे महत्वाचे ग्रंथ अकबरकालीन राजकीय घडामोडी, सामाजिक स्थिती व प्रशासकिय यंत्रणा यावर तो प्रकाश टाकतो. अकबरनामा हा बाबर, ह्युमायून आणि अकबराच्या ४६ वर्षांच्या राजकिय इतिहासाचे निवेदन करतो. त्यात तो अकबराची महत्वाची विधाने समाविष्ट करून स्वतःहाचे मतही तो मांडतो.

आईन ए अकबरी हा अकबरकालीन प्रशासन व्यवस्थेचा विस्तृतपणे परिचय करून देणारा विश्वसनिय ग्रंथ आहे. सम्राटाच्या आज्ञेवरून हे ग्रंथ लिहले गेले. त्यासाठी आवश्यक असलेला सर्व शासकीय दस्तावेज अबुल फजलला पुरविले जावे अशी आज्ञा सम्राटाने काढली होती. यामुळे पाच भागात लिहला गेलेला हा ग्रंथ मुळ साधनांचा वापर करून लिहला असल्याने विश्वसनिय मानला जातो. त्यात सम्राज्याच्या अर्थउत्पादनाची विविध साधने, महसुल पद्धती, महसुलाची आकडेवारी, खर्चाच्या बाबी, लोकसंख्या, उद्योग, वस्तुंच्या बाजारातील किंमती, विभिन्न अधिकारपदे, आणि राज्यकारभाराच्या १९ व्या वर्षी अकबराने इंपेरीयल रेकॉर्ड ऑफीसची स्थापना केल्याचा उल्लेखही त्याने केला आहे.

मुतामद खान आणि जहांगिरची कारकिर्द:-

अकबराप्रमाणे जहांगिरनेही इतिहासाचे महत्त्व जाणले होते. त्याने इतिहासलेखनाचे काम इराणहून आलेल्या मुतामदखानावर सोपविले. त्याचा **इकबालनामा ए जहांगिरी** हा ग्रंथ १६३० मध्ये लिहून पुस्तक झाला. बाबरापासून जहांगिरच्या काळाचा इतिहास त्यात वर्णन केलेला आहे. बाबरापासून जहांगिरच्या काळापर्यंतचा इतिहास त्याने या ग्रंथात लिहला आहे.

ब्रॉजा याचा **मसिरे जहांगिरी** हा ग्रंथही जहांगिरच्या कारकिर्दीवर विस्तृतपणे प्रकाश टाकतो.

शहाजहाँनच्या काळातील इतिहासलेखन:-

शहाजहाँनच्या काळातही बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात इतिहास लेखन झाले. सम्राटाने आपल्या सेवेत असलेल्या **मिर्झा अमिन काझविनी** पुढे प्रथम हे काम सोपविले. परंतु पहिल्या दहा वर्षांतच त्याने केलेले लेखन हे सम्राटाच्या पसंतीस न उतरल्यामुळे सम्राटाने ते काम **अब्दुल हमीद लाहोरी** पुढे दिले. अबुल फजल हा लाहोरीपुढील आदर्श होता. त्याच्या **पातशहानामा** या ग्रंथात शहाजहाँनच्या २० वर्षांच्या कारकिर्दीची माहीती मिळते. राजकिय घडामोडींप्रमाणे तत्कालिक सामाजिक, सांस्कृतीक आणि आर्थिक स्थितीचा तपशिलही त्यात अढळतो. उच्चवर्गीयांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब यात अधिक

असले तरी त्यासाठी गुजरातमध्ये आणि दक्षिणेत पडलेल्या दुष्काळाचे वर्णन तो करतो. सम्राटाच्या आज्ञेवरून हा ग्रंथ लिहला गेल्यामुळे माहिती अधिकृत आणि विश्वसनिय स्रोतांवर आधारलेली आहे. शहाजहॉनच्या काळाचा अधिकृत इतिहास म्हणून हा ग्रंथ विश्वसनिय ठरतो.

औरंगजेबाची कारकिर्द आणि इतिहास लेखन:-

व्यक्तीपुजेचा विरोधक म्हणून औरंगजेब इतिहास लेखनास प्रतिकूल होता. मात्र तरीही आपल्या काळातील घटनांच्या नोंदी असण्याचे महत्त्व त्याला जाणवले असावे, ते काम सम्राटाने **महंमद पाझीम** याच्या हाती सोपविले. मात्र आपल्या कारकिर्दीचा ११ वर्षांचा इतिहास नोंदविल्यानंतर ते काम सम्राटाच्या पसंतीस न उतरल्याने ते स्थगित करण्याचे आदेश त्याने दिले हा ग्रंथ **आलमगिरनामा** म्हणून प्रसिद्ध आहे.

औरंगजेबाच्या कारकिर्दीचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे **साकि मुस्तैदखान** याचा **मसिर ए आलमगिरी** हा होय. हा औरंगजेबाचा समकालिन असून त्याने शासकिय कागदपत्रांच्या अधारे हा ग्रंथ लिहाला. औरंगजेबाच्या ५१ वर्षांच्या कारकिर्दीचा इतिहास राजअज्ञेने लिहला नसल्यामुळे वस्तुनिष्ठ आहे. सम्राटाच्या हयातीत या ग्रंथाबद्दल गुप्ताता बाळगण्यात आली होती.

औरंगजेबाच्या काळात अनधिकृतरित्या लिखाण करणारा महत्त्वाचा इतिहास **मुहंमद हाशिम पाफीफान** हा होय. त्याचा **मुन्तखब-उल- लुबाब** हा ग्रंथ तिन भागात विभागला आहे. १६८८ मध्ये तो औरंगजेबाच्या सेवेत रुजू झाला व दक्षिणेच्या मोहीमेच्या काळात तो औरंगजेबा बरोबर होता. सम्राट फारुखशियरच्या काळात तो दिवाणपदी होता. दक्षिणतील महत्त्वपूर्ण घटनांचा तो प्रत्यक्ष साक्षीदार असून शुक्ष्म दृष्टीने टिपलेल्या घटनांची नोंद त्याने याच काळात केली होती. महंमद घोरीच्या आक्रमणापासून १७३३ पर्यंतच्या नोंदी या ग्रंथात आहेत.

मोघलांच्या शासनकाळात अनेक ग्रंथ पार्शियन भाषेत लिहले गेले. याचे लेखन हिंदूनीही केले. यात **भिमसेन सक्सेना व ईश्वरदास नापूर** हे विशेष उल्लेखनिय आहेत. त्यांनी अनुक्रमे **नुक्शा ए दिलखुशा व फतुहात-इ. आलमगिरी** हे ग्रंथ लिहले. औरंगजेबाच्या कारकिर्दीची हिंदूच्या दृष्टीकोनातून नोंदवलेली हकिकत म्हणून हे ग्रंथ उल्लेखनिय ठरतात.

औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमांची माहिती देणारा आणखी एक इतिहास लेखक म्हणजे **निकोलस मनुची** हा होय. हा इटालियन माणूस औरंगजेबाच्या तोफखान्यात काम करित होता. शुक्ष्म निरीक्षण शक्ती आणि ऐतिहासिक दृष्टी असलेल्या मनुचीने औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेचा वृत्तांत मनुचीने **स्टोरीया द मोगोर** या ग्रंथात लिहला आहे.

बंगालमध्ये ब्रिटीश ईष्ट इंडीया कंपनीची सत्ता स्थापन झाल्यावर इंग्रजांच्या सांगण्यावरून दोन ग्रंथ पार्शियन भाषेत लिहण्यात आले. बंगालमध्ये इंग्रज सत्ता स्थापन होण्याची माहिती **सलिमुल्ला** याने तर वारेन हेस्टींग्ज च्या सुचनेवरून **गुलाम हुसेन खान तबातबाई** याने १७०७ ते १७८० पर्यंत मुघल सत्तेच्या अखेरच्या वर्षांचा तसेच इंग्रजांच्या सत्तास्थापनेचा इतिहास आपल्या **सियार-उल-मुख्तरीन** या ग्रंथात लिहून ठेवला आहे.